

ПІДРЯДНІ ІМЕННИКОВІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ У ФУНКЦІЙНІЙ ГРАМАТИЦІ

**Р. О. Христіанінова, доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри української мови,
Запорізький національний університет
(Запоріжжя, Україна)**

e-mail: khristianinova@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0045-1026>

У статті теоретично обґрунтовано механізм утворення підрядних іменникових словосполучень атрибутивної семантики з оперттям на основні положення функційної граматики.

Наукова новизна статті визначена тим, що в ній уперше проаналізовано утворення підрядних іменникових словосполучень різних моделей, визначено вихідні речення та процеси, які супроводжують трансформацію їх у словосполучення.

Установлено, що підрядні іменникові словосполучення атрибутивної семантики виникають унаслідок трансформації двох семантично елементарних простих речень або складнопідрядних речень у прості семантично ускладнені речення. Спостережено, що аналізовані словосполучення розпадаються на дві великі групи – системні та несистемні. Системні словосполучення відбивають закріплені системою мови семантичні і формальні закономірності сполучуваності слів. Їх утворення мотивоване або семантично, або формально, вони виникають у реченні та побудовані за певними структурними моделями. Ядерними постають словосполучення моделі «опорний іменник + залежний прикметник», спеціалізовані на вираженні вторинних атрибутивних відношень. Напів'ядерну зону формують словосполучення моделі «опорний іменник + залежний іменник», утворені на основі двокомпонентних вихідних елементарних речень із квалітативними предикатами, вираженими неспеціалізованою формою – іменником із прийменником. Утворення словосполучень ядерної та напів'ядерної зон мотивоване семантично. Напівпериферійну та периферійну зони наповнюють системні словосполучення моделі «опорний іменник + залежний іменник», поява яких мотивована суто формально – підрядним валентно не зумовленим синтаксичним зв'язком між опорним та залежним іменниками. Виникнення несистемних словосполучень не мотивоване ні семантично, ні формально, воно викликане згортанням або зміщенням у нетипову позицію тих чи тих членів речення в мовленні з метою його економії.

Ключові слова: підрядне іменникове словосполучення, атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, системні словосполучення, несистемні словосполучення, вихідне речення, трансформація, редуція, транспозиція.

Актуальність. Словосполучення як синтаксична одиниця не має в українському мовознавстві єдиного трактування, полеміка довкруг питань щодо його суті, місця в системі синтаксичних одиниць, функцій у мові й мовленні, структурних моделей тощо триває дотепер. В українських граматиках першої половини ХХ ст. словосполучень у сучасному їх розумінні не розглядають. Словосполученням уважають «усяке поєднання слів, пов'язаних між собою значенням і граматично», а найважливішим типом словосполучень називають речення [14, с. 72]. Виокремлення цієї синтаксичної одиниці та її вивчення припадає на другу половину ХХ ст. Тепер словосполученню надають статусу окремої синтаксичної одиниці поряд із реченням. Г. М. Удовиченко кваліфікує словосполучення як синтаксичну одиницю, що являє собою «такі семантико-синтаксичні єдності, утворені за нормами і правилами національної мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів, які виражають єдину, хоч і в лексично членній формі, назву предмета, поняття чи уявлення» [13, с. 11], на підставі чого виокремлює тільки підрядні словосполучення та наголошує на відмінних рисах словосполучення і речення [там само, с. 17]. Натомість О. С. Мельничук зараховує до словосполучень усі можливі поєднання слів у реченні на основі різних типів синтаксичного зв'язку та виокремлює підрядні, сурядні та

предикативні словосполучення [11, с. 39, 54]. Водночас учений наголошує, що «жодний різновид словосполучень не може характеризуватися ні ознаками, які належать до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення (зокрема формами модальності або часу), ні належними до суб'єктивно-смислової сфери внутрішньо-синтаксичної структури речення ознаками ритмомелодики і порядку слів. З цієї ж причини не може ставитись і питання про тотожність будь-якого різновиду словосполучення цілому простому реченню, хоча тотожність їх обсягу й можлива» [там само, с. 38]. Проблема граматичної природи та функцій словосполучення є дискусійною ще й дотепер. В українському мовознавстві можна виокремити три підходи до її розв'язання: 1) словосполучення являє собою поєднання двох повнозначних слів тільки підрядним зв'язком, є номінативною одиницею та будівельним матеріалом для речення, тобто словосполучення існує поряд із реченням як окрема синтаксична одиниця [7; 13]; 2) словосполучення постає на основі підрядного або сурядного зв'язку, є непередикативною одиницею, виникає тільки в реченні і підпорядковане йому [4; 15]; 3) словосполучення утворюють компоненти, поєднані між собою підрядним, сурядним і предикативним зв'язком, витворюється в реченні [11; 6]. Як бачимо, словосполучення потребують подальшого теоретичного дослідження, що й визначає актуальність пропонованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Таке розмаїття підходів, напрацьованих у другій половині ХХ ст. до потрактування словосполучення, не могло не викликати наукового зацікавлення цією синтаксичною одиницею в новітньому синтаксисі першої чверті ХХІ ст. Зокрема, М. В. Балко в низці наукових праць окреслює своє розуміння словосполучення. Вона підтримує думку тих мовознавців, які до словосполучень зараховують поєднання слів лише на основі підрядного зв'язку [1; 2; 3]. Водночас науковиця заперечує тезу про існування словосполучення до речення, приєднуючись до тих дослідників, які вважають, що словосполучення виникає в процесі творення речення, а також не погоджується з визначенням словосполучення як номінативної одиниці та розглядає його функцію як часткового знака ситуації [2]. Н. Ю. Комлик концентрує свої наукові зацікавлення довкруг сурядних словосполучень [8; 9]. Намагаючись щонайглибше осмислити проблему сурядного словосполучення, дослідниця торкається й деяких теоретичних питань словосполучення загалом, зокрема пропонує кваліфікувати словосполучення як номінативну одиницю комунікативної природи, наділену потенційною предикативністю [9, с. 92, 259].

На нашу думку, найобґрунтованішим є витлумачення словосполучення з позиції функційної граматики, основи якої в україністиці заклав І. Р. Вихованець. Учений розглядає словосполучення як формовану в реченні та підпорядковану йому непередикативну синтаксичну одиницю-конструкцію, що виникає на основі вторинного підрядного та сурядного зв'язку внаслідок ускладнення вихідної (семантично елементарної) структури речення. Він виокремлює два типи словосполучень – підрядні і сурядні [4, с. 181–187]. Сурядні словосполучення утворюють синтаксично рівноправні компоненти, поєднані між собою сурядним зв'язком. Вони можуть бути репрезентовані різними частинами мови та мають залежно від семантико-синтаксичних відношень відкриту або закриту структуру. Сурядність у словосполученні формується на основі складносурядних речень із певною кількістю лексично тотожних компонентів [там само, с. 191]. Натомість підрядні словосполучення виникають за формування ускладненого простого речення з двох або більше семантично елементарних простих речень як результат різних трансформацій. У структуруванні підрядних словосполучень провідна роль належить іменникам: «У зв'язку з відсутністю словосполучень у семантично елементарному реченні, в якому дієслово визначає кількість і функціональний характер іменникових компонентів, найпродуктивнішою частиномовною опорною одиницею підрядних словосполучень в ускладнених простих реченнях виступає іменник» [там само, с. 187]. Значно рідше опорними в підрядних словосполученнях бувають інфінітиви, дієслова, прикметники, прислівники [там само, с. 188–191].

Мета пропонованої розвідки – дослідити механізми творення елементарних підрядних іменникових словосполучень сучасної української мови, виокремлюваних у функційній граматиці.

Методи. Дослідження вимагає застосування як основного описового методу з його прийомами спостереження, інтерпретації, систематизації та класифікації мовних явищ; структурного методу, зокрема методики трансформаційного аналізу; зіставного методу, а саме прийому ознакового зіставлення.

Результати дослідження та їх обговорення. У цій статті за основу беремо трактування словосполучення, запропоноване І. Р. Вихованцем: «Словосполучення є вторинне синтаксичне утворення, яке являє собою розчленовану назву предмета чи ознаки, функціонує у простому ускладненому реченні і побудоване на основі підрядного або сурядного зв'язку» [4, с. 191–192]. Вихідною синтаксичною одиницею для виникнення словосполучення постає речення. «Найпродуктивнішими похідними від речення синтаксичними одиницями є іменникові словосполучення. У синтаксичній структурі сучасної української мови витворилися системні відношення вихідного елементарного простого речення та іменникового словосполучення» [там само, с. 178]. Підтримуємо думки тих мовознавців, які вважають, що словосполучення виникає в реченні за певними структурними моделями, конкретні словосполучення існують у реченні, але схеми їх будови (моделі) можна розглядати й поза реченням [2, с. 149; 4, с. 183]. Слушною є думка про варіативність граматичних форм у межах одного словосполучення [11, с. 40]: *широкий степ, широкого степу, широкі степи* тощо розглядаємо як те саме словосполучення. Заслуговує на увагу також думка про необмеженість граматичної сполучуваності та певну обмеженість лексичної сполучуваності компонентів словосполучення [2, с. 148]. Наприклад, граматично можна поєднати будь-який іменник із будь-яким прикметником, але семантично не всі такі словосполучення є коректними та використовуваними в мовленні (*глибока ріка, глибока яма, глибока думка, глибокі почуття* – коректні словосполучення, *глибока рука, глибокий лимонад, глибокий місяць* – абсурдні поєднання слів).

І. Р. Вихованець наголошує, що основним і первинним об'єктом синтаксису словосполучення є елементарні словосполучення, побудовані на основі одноразового застосування підрядного або сурядного зв'язку та співвідносного із синтаксичним зв'язком семантико-синтаксичного відношення. Елементарним словосполученням притаманна тільки двоконпонентність, тобто до їхньої структури може виходити тільки дві мінімальні синтаксичні одиниці [4, с. 16, 184]. Центр класу елементарних словосполучень становлять словосполучення у вузькому розумінні, а саме синтаксичні одиниці-конструкції, утворені в типових випадках поєднанням двох повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв'язку та відповідних семантико-синтаксичних відношень. Структурні схеми таких словосполучень закріпилися в мовній системі [там само, с. 192]. Підтримуємо пропозицію мовознавця розрізняти два класи елементарних словосполучень: словосполучення, які відбивають закріплені системою мови семантичні і формальні закономірності сполучуваності слів, і словосполучення, формовані в мовленні, які не стосуються системно закріплених мовних явищ [там само, с. 183], перші називатимемо системними, а другі несистемними. Утворення системних словосполучень відбувається на основі семантично елементарних простих речень та мотивоване або семантично, або формально. У структурі мови витворено типові зразки (структурні схеми, моделі) системних елементарних словосполучень. Модель словосполучення являє собою абстрактну формулу та ґрунтована на таких диференційних ознаках: 1) типові синтаксичного зв'язку між компонентами; 2) формі синтаксичного зв'язку; 3) засобах вираження синтаксичного зв'язку; 4) типові семантико-синтаксичного відношення між компонентами словосполучення; 5) семантико-граматичній природі компонентів словосполучення; 6) порядкові слів у словосполученні [там само, с. 192].

Системні елементарні підрядні іменникові словосполучення у функційній граматиці являють собою поєднання опорного іменника із залежним від нього компонентом прислівним валентно не зумовленим зв'язком здебільшого у формі узгодження або прилягання (у формально-граматичному аспекті) та атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями (у семантико-синтаксичному аспекті): *...безтурботна молодь без акценту вже розмовляє мовою заброд* (Л. Костенко); *Вечірній сон закоханого літа...* (Л. Костенко) – *вечірній сон, сон літа, закоханого літа*. Постають такі словосполучення в простих ускладнених реченнях на основі трансформації вихідних простих семантично елементарних речень. Вони репрезентовані двома узагальненими моделями: «опорний іменник + залежний прикметник», «опорний іменник + залежний іменник».

Модель «опорний іменник + залежний прикметник» мотивована семантично, такі словосполучення формують ядерну зону системних підрядних іменникових словосполучень.

Прикметники (до прикметника, згідно з розумінням частин мови у функційній граматиці, зараховуємо також дієприкметники з атрибутивною функцією, порядкові прикметники та займенникові прикметники) узгоджуються з опорним іменником у роді, числі й відмінку та постають спеціалізованою морфологічною формою вираження атрибутивних відношень в українській мові: *Плачуть і моляться білі троянди* (Л. Костенко); *Вийшла осінь стареньким садом, ніби мама, на край села* (Б. Томенчук); *...а тим часом іду я, засмучений хлопчик, до старого коваля спокутувати перший гріх* (О. Довженко); *І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень дитячих...* (О. Довженко); *...дід лежав на печі і тихо кашиляв, слухаючи своїх молитов* (О. Довженко); *Вже леви ждуть, і жде моя арена* (Л. Костенко). Такі словосполучення виникають унаслідок «перетворення елементарних двоскладних речень із підметом, вираженим іменниками конкретного значення в називному відмінку, і прикметниковим присудком на іменникові словосполучення з опорним іменником конкретного значення і залежним прикметником» [4, с. 178–179]. У вихідному реченні прикметниковий присудок позначав предиката з означальною семантикою, в утвореному словосполученні цей компонент втрачає предикативність, але зберігає означальну семантику, набуваючи вторинної семантико-синтаксичної функції атрибута, при цьому, як слушно зауважує І. Р. Вихованець, «те, що в попередньому реченні буває основою повідомлення, в наступному реченні стає вихідним, даним» [там само, с. 188]: *Троянди є білі. Троянди плачуть і моляться* → *Білі троянди плачуть і моляться*. Залежний компонент у таких словосполученнях зазвичай посідає позицію перед опорним компонентом. Постпозицію атрибутивної синтаксими розглядають як стилістично марковану: *Неоном холодним не вміє горіти* (Б. Томенчук); *Блукає душа моя в юності й досі* (О. Грейнер Савич); *Любив плескіт води весняної* (О. Довженко); *Любив співи дівочі...* (О. Довженко).

Морфологічними варіантами словосполучень із залежним прикметником постають словосполучення моделі «опорний іменник + залежний іменник», утворені на основі двокомпонентних вихідних елементарних речень із квалітативними предикатами, вираженими неспеціалізованою формою – іменником із прийменником. Так само, як і словосполучення з прикметником, вони утворені в результаті редукції зв'язки складеного іменного присудка та зміщення іменної частини в залежну від вихідного підмета-іменника позицію вторинної атрибутивної синтаксими: *Жита були по пояс. Жита тішили хлібороба* → *Жита по пояс тішили хлібороба*; *Ваза була з квітами. Ваза приваблювала нас* → *Ваза з квітами приваблювала нас*. Залежний компонент у таких словосполученнях посідає постпозицію щодо опорного: *...отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку* (О. Довженко); *Ідалія, вродливиця, і очі з поволокою, дитя розпусти графської, рожене без вінця* (Л. Костенко); *Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яєчно з салом, – той на гарячій сковороді...* (О. Довженко); *Калитка з грішми була у діда в руках* (О. Довженко); *І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку* (О. Довженко); *Сей слід тютюновий висітиме ще колись в моїх картинах про рідну землю...* (О. Довженко). За спостереженнями Л. Островської, залежні компоненти таких словосполучень виражають значення зовнішніх прикмет предмета, особи або вказують на їхній внутрішній стан [12, с. 199].

Розглянуті словосполучення постають лише через згортання дієслова-зв'язки та зміну синтаксичної функції іменного компонента присудка без формально-граматичних змін інших компонентів вихідного речення. Дослідники зараховують утворені так словосполучення до конструкцій із немодифікаційним ступенем згортання компонентів [10, с. 39].

Значна кількість словосполучень моделі «опорний іменник + залежний іменник» постають як результат складніших перетворень, вони перебувають у напівпериферійній та периферійній зонах 'системних елементарних підрядних іменникових словосполучень. Утворення їх мотивоване формально – підрядним валентно не зумовленим синтаксичним зв'язком, що поєднує два іменники. Такі словосполучення постали внаслідок процесів, окреслених нижче:

1. Транспозиція дієслівного або прикметникового присудка вихідних двокомпонентних елементарних речень в іменник та зміщення вихідної суб'єктної синтаксими в постпозицію до нього й набуття нею вторинної семантико-синтаксичної функції атрибута: *Хлопчик*

повернувся. Це було неочікувано → **Повернення хлопчика** було неочікуваним; Сніг білий. Це засліплює очі → **Білизна снігу** засліплює очі. Перетворення дієслівних і прикметникових присудків в іменники зумовлене переміщенням їх в іменникові позиції речення [4, с. 179]. Так утворюються словосполучення з опорним іменником абстрактного значення, який називає дії, процеси, стани, ознаки, залежний компонент зазвичай посідає постпозицію: *А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях...* (О. Довженко); *Крик, і плач, і височенний зойк поранили коней* (О. Довженко); *...солдат на війні зникає до грому гармат* (О. Довженко); *Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі* (О. Довженко); *І запах всякого насіння приємний* (О. Довженко); *Любив скрип коліс під важкими возами в жнива* (О. Довженко); *Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху – косовицю* (О. Довженко); *Якось тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода* (О. Довженко). Препозиція залежного компонента трапляється зрідка та є стилістично маркованою: *За лебединість Вашої руки і Ваших уст благословенний дотик віддам усе у цю самотню ніч, моя шляхтянка і моя чаклунко* (Б. Томенчук); *Моїх поцілунків наміряні мандри По лінії доли, по закутках тіла...* (Б. Томенчук); *І цих дворів передвечірній клопіт...* (Л. Костенко). У процесі витворення таких словосполучень компоненти вихідного семантично елементарного речення зазнають формально-граматичної перебудови та зміни їхніх семантичних функцій, що дає підстави зараховувати словосполучення, супроводжувані такою переструктуризацією компонентів вихідного семантично елементарного речення, до конструкцій із модифікаційним ступенем згортання компонентів [10, с. 39].

2. Редукція предикатної синтаксеми в трикомпонентних вихідних елементарних реченнях посесивної семантики та зміни позицій і синтаксичних функцій обох субстанційних синтаксем. Залежна від предиката належності вихідна об'єктна синтаксема зміщується в позицію опорного компонента, а незалежна вихідна суб'єктна синтаксема зміщується в позицію залежного компонента та набуває вторинної семантико-синтаксичної функції атрибута. Водночас відбувається об'єднання в один формально-граматичний підметовий компонент двох різнофункційних, але лексично тотожних компонентів першого (правобічного поширювача присудка) і другого (підмета) вихідних семантично елементарних речень: *Петро має сина; Син навчається в університеті* → **Син Петра** навчається в університеті; *Сестра має кімнату; Кімната розташована на другому поверсі* → **Кімната сестри** розташована на другому поверсі; *Дніпро має схили. Схили круті* → **Схили Дніпра** круті. На думку О. Г. Межова, у таких словосполученнях присубстантивний компонент у формі родового відмінка «конденсує в собі субстанційну семантику і прихований предикат належності», а компоненти словосполучення «є аргументами цього згорнутого предиката» [10, с. 39]. Форма родового відмінка залежного компонента в таких словосполученнях стосується модифікаційного ступеня згортання компонентів [там само]. Залежний компонент у розглянутих іменникових словосполученнях прилягає до опорного, тому його форма залишається тою самою, незалежно від зміни форми опорного іменника: *зошит сестри, зошита сестри, зошитом сестри, зошити сестри* тощо. Типовою для залежного компонента є позиція після опорного іменника: *Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда...* (О. Довженко); *Голос духа чути скрізь...* (І. Франко); *...на порозі темної комори появилася баба...* (О. Довженко); *Ми йдемо по осені, ніби приворожені Чарами й туманами пізньої краси* (Б. Томенчук); *Вікна забиті, і висить замок – ржава сережка над кігтиком клямки* (Л. Костенко). Препозиція залежного компонента можлива, але вона завжди стилістично маркована: *Ви ці світи узяти на поруки, Бабиних літ посивіла вуаль, Хтось так легенько торкнувся перуки...* (Б. Томенчук); *Знаєте, личить вам все, що навколо, ... Смислу вчорашнього завтрашній зміст, Сонце, що трохи чомусь охололо...* (Б. Томенчук).

3. Редукція предикатної синтаксеми володіння трикомпонентного вихідного елементарного речення та зміщення залежної від предиката об'єктної синтаксеми в приіменникову позицію вторинної атрибутивної синтаксеми: *Дівчина має книги* → **Дівчина з книгами** сіла в трамвай. Зміщений компонент набуває форми орудного відмінка з прийменником *з*. О. Г. Межов вважає, що прийменник *з* у таких конструкціях заступає предикат володіння **мати**, тому предикат у цих поєднаннях набуває напівприхованого характеру. Залежний компонент у подібних

словосполученнях, за спостереженнями дослідника, охоплює лише назви неживих предметів, для нього характерна велика різноманітність лексичного вираження [10, с. 39]. Стосовно опорного слова він посідає постпозицію: *Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами* (О. Довженко); *...за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень, – поросла полином стара погребня з одкритою льодою...* (О. Довженко). Такі словосполучення репрезентують модифікаційний ступінь згортання компонентів вихідного елементарного речення.

4. Редукція предикатної локативної синтаксеми трикомпонентного вихідного елементарного речення, зміщення залежної від предиката об'єктно-локативної синтаксеми в приіменникову позицію вторинної атрибутивної синтаксеми та перетворення локативних морфем-постфіксів на морфеми-прийменники [10, с. 39]: *Місто розкинулось біля моря → Місто біля моря я тепер згадую часто; Церква стоїть на горі → Церкву на горі ми побачили здалеку*. Морфологічними варіантами розгляданих одиниць постають словосполучення із залежним прислівником просторової семантики: *Дорога звертала ліворуч. Вона була вузька → Дорога ліворуч була вузька*. Атрибутивні синтаксеми в таких словосполученнях посідають зазвичай постпозицію щодо опорного іменника: *Будуть весни і літо, і квіти в саду* (О. Грейнер Савич); *...співає, притулившись до матиного плеча, артилерист Іван з прикордону* (О. Довженко); *...перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мотрею, сапаючи картоплю, поки не прострочило Тетяну кулеметом з ворожого літака* (О. Довженко); *Крім того, Оврамова душа любила молочні плівки, і він здирив їх з гладешок у погребі і в коморі* (О. Довженко); *Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха...* (О. Довженко); *...все-таки більше сподівалися на пекло внизу картини* (О. Довженко); *Бур'ян глушив жоржини біля хати, і в генах щось взялося за косу* (Л. Костенко); *...волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї* (О. Довженко); *...приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі* (О. Довженко). Утворення таких словосполучень стосується немодифікаційного ступеня згортання компонентів.

5. Редукція суб'єктної та предикатної синтаксем фізичної діяльності, творення у вихідних чотирикомпонентних семантично елементарних реченнях. Словосполучення виникає внаслідок зміщення інструментальної або адресатної синтаксеми з придієслівної в присубстантивну позицію: *Майстри виготовляють посуд із порцеляни → Посуд із порцеляни експортують у багато країн Європи; Син купив квіти для мами → Квіти для мами були дуже красиві*. Виникають такі словосполучення внаслідок немодифікаційного ступеня згортання компонентів вихідного елементарного речення.

Утворення несистемних підрядних іменникових словосполучень атрибутивної семантики не мотивоване ні семантично, ні формально, залежний компонент прилягає до нетипового для нього опорного іменника, між компонентами таких словосполучень поза межами речення не виникає синтаксичного зв'язку, регулярних моделей такі словосполучення не мають. Ці словосполучення з'являються в конкретних мовленнєвих ситуаціях із метою економії мовних засобів та стислого викладення інформації. У ролі залежного компонента в них засвідчені прийменниково-відмінкові форми іменників, інфінітиви, прислівники.

Словосполучення із залежним компонентом, вираженням прийменниково-відмінковою формою іменника, постають унаслідок трансформації вихідних складнопідрядних речень детермінантного типу. Спочатку підрядна частина згортається до детермінантного поширювача предикативного центру, а потім детермінантний поширювач зміщується зі своєї типової позиції на початку речення в позицію після іменника та набуває функції прислівного поширювача на позначення вторинної атрибутивної синтаксеми: *Коли пройшов дощ, дахи були мокрими → Після дощу дахи були мокрими → Дахи після дощу були мокрими; Щоб знизити тиск, вона пила пігулки → Від тиску вона пила пігулки → Вона пила пігулки від тиску*. Залежний компонент у таких словосполученнях завжди постпозиційний щодо опорного іменника: *Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками...* (О. Довженко); *Де ж його найти людину для пошани?* (О. Довженко); *...світ, якому я належав тоді, дуже гостро*

реагував на мій одчайдушний **крик на сковороді**... (О. Довженко); *І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду* (О. Довженко).

Словосполучення із залежним інфінітивом виникають у результаті складніших, ніж були розглянуті вище, перетворень складнопідрядного з'ясувально-об'єктного речення у словосполучення. Складнопідрядне речення трансформується в просте семантично неелементарне речення із дуплексивом, що позначає складну субстанційну синтаксему, яка поєднує дві семантичні функції – адресата і вторинного суб'єкта. Потім відбувається редукція обох субстанційних компонентів – суб'єктного й адресатного – та транспозиція особового дієслова в іменник, унаслідок чого змінюється функція інфінітива, який набуває атрибутивної семантики: *Командир накаже бійцям, щоб вони наступали* → *Командир накаже бійцям наступати* → **Наказ наступати** бійці очікували з години на годину.

Словосполучення із залежним прислівником постають унаслідок трансформації підрядної присубстантивно-атрибутивної частини у відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом, потім дієприкметник зазнає редукції: *Кава, яку приготували по-львівськи, була дуже смачною* → *Кава, приготовлена по-львівськи, була дуже смачною* → **Кава по-львівськи** була дуже смачною.

Окрему групу іменникових словосполучень посідають прикладкові. Словосполучення з прикладкою виникають унаслідок трансформації двох елементарних речень в одне неелементарне: *Дід Захарко був коваль*... (О. Довженко) ← *Дід був коваль*; *Діда звали Захарко*; *Дівчина-красуня підійшла до гурту* ← *Дівчина підійшла до гурту*. *Дівчина була красуня*. Речення з прикладковими словосполученнями широко вживані в художній літературі: *Старший мій брат Оврам був давно уже проклятий бабою*... (О. Довженко); *Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змій носив уночі гроші в трубу* (О. Довженко); *Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдуті крамар Масій, дуже схожий на ластівку* (О. Довженко); *...треба зразу починати від старого сусіда Захарка* (О. Довженко); *Після рибалки дід Захарко заплював цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплавок* (О. Довженко); *...невістка Галька спала в коморі*... (О. Довженко); *Давно нема маркізи Помпадур, і ми живем уже після потопу* (Л. Костенко).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, іменникові словосполучення атрибутивної семантики є похідними від речення одиницями-конструкціями. Виникають вони на основі семантично елементарних простих речень або складнопідрядних речень унаслідок трансформації їх у прості семантично ускладнені. Розглядані словосполучення розпадаються на дві велику групи – системні та несистемні. Системні словосполучення відбивають закріплені системою мови семантичні і формальні закономірності сполучуваності слів. Їх утворення мотивоване або семантично, або формально, вони формуються в реченні за певними структурними моделями. Конкретні словосполучення існують у реченні, але схеми їх будови (моделі) можна розглядати й поза реченням. На основі таких моделей суто з граматичного боку можна утворити нескінченну низку словосполучень, проте семантика поєднуваних компонентів певною мірою обмежує їхню кількість. Ядерними постають словосполучення моделі «опорний іменник + залежний прикметник», спеціалізовані на вираженні вторинних атрибутивних відношень. Напів'ядерну зону формують словосполучення моделі «опорний іменник + залежний іменник», утворені на основі двокомпонентних вихідних елементарних речень із квалітативними предикатами, вираженими неспеціалізованою формою – іменником із прийменником. Утворення словосполучень ядерної та напів'ядерної зон мотивоване семантично. Напівпериферійну та периферійну зони наповнюють системні словосполучення моделі «опорний іменник + залежний іменник», поява яких мотивована суто формально – підрядним валентно не зумовленим синтаксичним зв'язком між опорним і залежним іменниками. Виникнення несистемних словосполучень не мотивоване ні семантично, ні формально, воно викликане згортанням або зміщенням у нетипову позицію тих чи тих членів речення в мовленні з метою його економії, унаслідок чого виникає синтаксичний зв'язок і семантико-синтаксичні відношення між словами, не визначені законами сполучуваності слів української мови.

Перспективу дослідження вбачаємо в розширенні відомостей про несистемні словосполучення.

Список використаної літератури

1. Балко М. В. Актуальні проблеми теорії словосполучення сучасної української мови : [монографія]. Дніпропетровськ : Свідлер А. Л., 2014. 349 с.
2. Балко М. В. До питання про основні ознаки словосполучення. *Лінгвістичні студії*. 2011. № 22. С. 145–150.
3. Балко М. В. Словосполучення як одиниці динамічного синтаксису. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. *Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць, 2011. Вип. 8. С. 92–96.
4. Дудик П. С. Словосполучення в українській літературній мові. Київ, 1998. 136 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 365 с.
6. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис : [монографія]. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
8. Комлик Н. Ю. Словосполучення і слово: номінативна симетрія та асиметрія. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: *Філологія. Журналістика*. 2021. Том 32 (71). № 3. С. 22–26.
9. Комлик Н. Ю. Формально-граматична й семантико-синтаксична типологія сурядних словосполучень у сучасній українській мові : дис. ...доктора філософії : 035 Філологія / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2024. 302 с.
10. Межов О. Г. Дери́ваційні зв'язки іменникових словосполучень із простими реченнями в сучасній українській мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Філологія*. 2014. № 8, Том 2. С. 38–41.
11. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 511 с.
12. Островська Л. Реалізація місцевим відмінком атрибутивних відношень. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 196–201.
13. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. Київ : Наукова думка, 1968. 288 с.
14. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951. 402 с.
15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник]. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

References

1. Balko, M. V. (2014). Aktual'ni problemy teorii slovospoluchennya suchasnoyi ukayins'koyi movy [Actual problems of the theory of word combinations of the modern Ukrainian language]: monohrafiia. Dnipropetrovs'k : Svidler A. L., 349 (in Ukr.).
2. Balko, M. V. (2011). Do pytannya pro osnovni oznaky slovospoluchennya [To the question about the main features of the phrase]. In: *Linhvistychni studiyi [Linguistic studies]*, 22, 145–150 (in Ukr.).
3. Balko, M. V. (2011). Slovospoluchennya yak odyntytsi dynamichnoho syntaksysu [Phrases as units of dynamic syntax]. In: *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova [Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov]*. Seriya 10 : *Problemy hramatyky i leksykolohiyi ukayins'koyi movy [Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language]* : zbirnyk naukovykh prats', 8, 92–96 (in Ukr.).
4. Vykhovanets, I. R. (1993). Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]: pidruchnyk. Kyiv : Lybid, 365 (in Ukr.).
5. Horodenska, K. H. (Ed.) (2017). Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia [Grammar of Contemporary Ukrainian Literary Language. Morphology]. Kyiv : Vydavnychy dim Dmytra Buraho, 752 (in Ukr.).
6. Dudyk, P. S. (1998). Slovospoluchennya v ukayins'kiy literaturniy movy [Phrases in the Ukrainian literary language]: monohrafiia. Kyiv, 136 (in Ukr.).
7. Zahnitko, A. P. (2001). Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys [Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax]: monohrafiia. Donetsk: DonNU, 662 (in Ukr.).
8. Komlyk, N. Yu. (2021). Slovospoluchennya i slovo: nominatyvna symetriya ta asymetriya [Phrase and word: nominative symmetry and asymmetry]. In: *Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho unyversytetu imeni V. I. Vernads'koho*. Seriya: *Filolohiya. Zhurnalistyka [Scholarly notes of the Tavra National University named after V. I. Vernadskyi]*. Series: *Philology. Journalism*, 32 (71), 3, 22–26 (in Ukr.).
9. Komlyk, N. Yu. (2024). Formal'no-hramatychna y semantyko-syntaksychna typolohiya suryadnykh slovospoluchen' u suchasniy ukayins'kiy movi [Formal-grammatical and semantic-syntactic typology of cognates in the modern Ukrainian language]. PhD dissertation (035 Philology). Poltava, 302 (in Ukr.).
10. Mezhev, O. G. (2014). Deryvatsiyni zvyazky imennykovykh slovospoluchen' iz prostymy rechennyamy v suchasniy ukayins'kiy movi [Derivational relations noun word combinations with simple sentences in the modern

Ukrainian language]. In: *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Seriya: Filolohiya [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Philology], 8, 2, 38–41 (in Ukr.).

11. Bilodid, I. K. (Ed.) (1972) *Suchasna ukrainska literaturna mova*. Syntaksys [Modern Ukrainian literary language. Syntax]. Kyiv : Naukova dumka, 511 (in Ukr.).

12. Ostrovs'ka, L. (2011). Realizatsiya mistsevyim vidminkom atrybutyvnykh vidnoshen' [Realization of attributive relations by local case]. In: *Linhvistychni studiyyi* [Linguistic studies], 22, 196–201 (in Ukr.).

13. Udovychenko, H. M. (1968). Slovospoluchennya v suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi [Phrases in modern Ukrainian literary language]: monohrafiya. Kyiv : Naukova dumka, 288 (in Ukr.).

14. Shereh, Yu. (1951). *Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Essay on Contemporary Ukrainian Literary Language]. Miunkhen, 402 (in Ukr.).

15. Shulzhuk, K. F. (2004). Syntaksys ukrainskoi movy [Syntax of the Ukrainian language]: pidruchnyk. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademia», 408 (in Ukr.).

SUBORDINATE NOUN PHRASES IN FUNCTIONAL GRAMMAR

Raisa Khrystianinova, Doctor of Philology, Professor,

Head of the Ukrainian Language Department,

Zaporizhzhia National University

(Zaporizhzhia, Ukraine)

e-mail: khrystianinova@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0045-1026>

Abstract. Introduction. *The problem of the grammatical nature of phrase, its place in the syntactic units system, functions in language and speech, structural models is debatable even now, thus, phrases require further theoretical research, what determines the relevance of the proposed research.*

Purpose. *To investigate the mechanisms of creation of elementary subordinate noun phrases of the modern Ukrainian language, distinguished in functional grammar.*

Methods: *descriptive with its techniques of observation and interpretation, systematization and classification of linguistic phenomena; structural, in particular the method of transformational analysis; comparative, the technique of characteristic comparison is used.*

Results. *It was found that subordinate noun phrases of attributive semantics divide into two large groups – systemic and non-systemic. Systemic phrases reflect the semantic and formal patterns of combining words established by the language system. Their formation is motivated either semantically or formally, they are formed in a sentence according to certain structural models. Phrase combinations of the “base noun + dependent adjective” model, specialized for expressing secondary attributive relations, become nuclear. The semi-nuclear zone is formed by phrase combinations of the “base noun + dependent noun” model, formed on the basis of two-component initial elementary sentences with qualitative predicates expressed by a non-specialized form – a noun with a preposition. The formation of phrases of the nuclear and semi-nuclear zone is motivated semantically. The semi-peripheral and peripheral zones are filled with systemic phrases of the “base noun + dependent noun” model, the appearance of which is motivated purely formally – by a subordinating not valence conditioned syntactic connection. The formation of non-systematic phrases is not motivated either semantically or formally, it is caused by folding or shifting to an atypical position of certain clause members in speech with the purpose of its saving.*

Originality. *The formation of subordinate noun phrases of various models was analyzed for the first time, the original sentences and the processes accompanying their transformation into phrases were determined.*

Conclusion. *subordinate noun phrases of attributive semantics are the most productive type of phrases. Systemic and non-systemic subordinate noun phrases are formed from different original syntactic units and arise as a result of various transformations.*

Key words: *subordinate noun phrases, attributive semantic-syntactic relations, systemic phrases, non-systemic phrases, original sentence, transformation, reduction, transposition.*

Надійшла до редакції: 23.06.24.

Прийнято до друку: 17.09.24